

РОЗДІЛ 10 СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/69>

ЕЛЕКТРОННА КОМУНІКАЦІЯ В СУДАХ: ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЄДИНОЇ СУДОВОЇ ІНФОРМАЦІЙНО-ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ

ELECTRONIC COMMUNICATION IN COURTS: PROBLEMS OF ORGANIZATION OF A SINGLE JUDICIAL INFORMATION AND TELECOMMUNICATION SYSTEM

Дяченко С.В., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Університет державної фіскальної служби України

Гурін Д.П., студент III курсу
Навчально-науковий інститут права
Університету державної фіскальної служби України

Стаття присвячена дослідженню електронної комунікації в судах та проблемам організації Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. У статті проаналізовано думки вітчизняних та зарубіжних науковців, досліджено сучасний стан та перспективи розвитку електронного судочинства в Україні. Проведено порівняльний аналіз впровадження та здійснення електронного судочинства Україною та зарубіжними країнами, такими як Сполучені Штати Америки, Канада, Німеччина, Польща. Проведене дослідження забезпечить всебічне вивчення позитивного досвіду зарубіжних країн щодо впровадження електронного судочинства та існування поряд із традиційною, паперовою формою – електронної. Цей порівняльний аналіз зарубіжного та вітчизняного електронного судочинства надасть можливість зупинитися на прогалинах зарубіжних країн задля внесення прогресивних змін у вітчизняне електронне судочинство.

Крім того, у статті виокремлено основні етапи створення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи та досліджено її внутрішню будову, охарактеризовано її структурні елементи задля ширшого розуміння можливостей Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Авторами окреслено основні позитивні аспекти діяльності вітчизняного електронного судочинства та визначено його недоліки, виправлення яких здатне покращити здійснення електронного судочинства на базі Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Проведено аналіз існуючої підсистеми «Електронний суд», яка є структурним елементом Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, та виокремлено статистичні дані відвідуваності підсистеми «Електронний суд». Проаналізовано доцільність створення та впровадження нової системи «Суд у смартфоні», яка б надала можливість за аналогією з державними послугами перенести здійснення правосуддя у мобільний пристрій. Окреслено думку авторів щодо подолання корупційної складової частини здійснення правосуддя шляхом впровадження електронного судочинства в традиційне та виокремлено потенційні ризики, що можуть існувати при здійсненні суду в електронному форматі.

Ключові слова: електронне судочинство, Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, суд у смартфоні, діджиталізація, електронний суд.

The article is devoted to the study of electronic communication in courts and the problems of the organization of the Unified Judicial Information and Telecommunication System. The article analyzes the views of domestic and foreign scholars, examines the current state and prospects for the development of electronic justice in Ukraine. A comparative analysis of the introduction and implementation of electronic justice in Ukraine and foreign countries such as the United States, Canada, Germany, Poland. The study will provide a comprehensive study of the positive experience of foreign countries in the implementation of electronic justice and the existence along with the traditional, paper, electronic form. This comparative analysis of foreign and domestic e-litigation will provide an opportunity to focus on the gaps of foreign countries in order to make progressive changes in domestic e-litigation. In addition, the article highlights the main stages of the Unified Judicial Information and Telecommunication System and examines its internal structure, characterizes its structural elements for a broader understanding of the capabilities of the Unified Judicial Information and Telecommunication System. The authors outline the main positive aspects of the domestic electronic justice system and identify its shortcomings, the correction of which can improve the implementation of electronic justice on the basis of the Unified Judicial Information and Telecommunication System. The analysis of the existing subsystem "Electronic Court", which is a structural element of the Unified Judicial Information and Telecommunication System, and the statistical data on attendance of the subsystem "Electronic Court" are highlighted. The expediency of creating and implementing a new system "Court in a smartphone", which would provide an opportunity by analogy with public services to transfer the administration of justice to a mobile device, is analyzed. The authors' opinion on overcoming the corruption component of the administration of justice by introducing e-justice in the traditional way is outlined and the potential risks that may exist in the implementation of the court in electronic format are highlighted.

Key words: electronic litigation, Unified judicial information and telecommunication system, court in smartphone, digitalization, electronic court.

Актуальність теми. Створення та поширення Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи у вітчизняному суспільстві спричинено прогресивними змінами законодавства. Наша держава знаходиться на етапі постійних змін шляхом внесення доповнень до існуючих нормативних актів та розроблення нових. Питання здійснення електронного судочинства в Україні та зарубіжних країнах є досить актуальним, адже аналіз досвіду зарубіжних країн дає можливість виокремити проблемні аспекти діяльності електронного судочинства задля його подальшого удосконалення.

Постановка проблеми. Запровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи почалося із прийняття Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів». Ця система користується попитом у користувачів завдяки можливості здійснення електронного судочинства через модуль «Електронний суд». Проте необхідно відзначити, що здійснення судочинства в електронному форматі має низку недоліків, виправлення яких дасть можливість

вивести його на новий рівень. Саме тому важливим є виокремлення проблемних аспектів та окреслення перспектив їх вирішення.

Стан дослідження проблеми. Питання електронної комунікації в судах за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи досліджували такі вітчизняні науковці: В. Мильцева, О. Барназюк, О. Богатирьова, І. Камінська, Ю. Георгієвський, А. Поговілецька, Н. Голубєва, К. Брановицький та інші.

Мета і завдання дослідження. Метою статті є дослідження електронної комунікації в судах за допомогою Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи. Завданнями статті є аналіз сучасного стану Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, її внутрішньої структури, проблем у процесі її використання, аналіз досвіду зарубіжних країн, в яких уже функціонують системи електронної комунікації в судах задля покращення впровадження вітчизняної системи, доцільність впровадження «суду у смартфоні».

Наукова новизна дослідження. Авторами було здійснено аналіз упровадження та здійснення електронного судочинства зарубіжними країнами задля ширшого порівняння вітчизняної системи електронного судочинства та електронного судочинства зарубіжних країн, здійснено порівняльний аналіз систем «електронний суд» та «суд у смартфоні».

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити, що створення вітчизняного електронного судочинства відбувалося в три етапи, які знайшли своє відображення у наукових працях [1].

Електронне судочинство почалося із прийняттям у 2017 році Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [2], яке стало поштовхом для реалізації електронного судочинства та спрощенням доступу до нього. Наступним кроком у розвитку електронного судочинства стало введення в тестовому режимі підсистеми «Електронний суд» в місцевих та апеляційних судах на підставі Наказу Державної судової адміністрації від 22 грудня 2018 року № 628 [3]. Останнім, заключним етапом стало повідомлення Державної судової адміністрації України про відкликання раніше опублікованого оголошення щодо формування та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.

Основною метою діяльності Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи є забезпечення обміну електронними документами у трьох напрямках: між судами, між учасниками судового процесу й судом та між учасниками судового процесу, а також здійснення судового процесу у форматі відеоконференції з можливістю її фіксування.

Діяльність сучасного електронного судочинства повинно зберегти всі попередні напрацювання звичайного «паперового» суду з оптимізацією їх під сучасні вимоги. Тому під Єдиною судовою інформаційно-телекомунікаційною системою слід розуміти організаційну систему, діяльність якої спрямована на функціонування електронного судочинства в Україні задля забезпечення прогресивних змін у діяльності сучасного суду.

На нашу думку, впровадження електронного судочинства для нашої країни може мати такі позитивні аспекти:

– по-перше, це економія часу. Під час подання відповідних документів особа не витрачає час на поїздки до відповідного органу, а може здійснити ці дії, не виходячи зі свого будинку;

– по-друге, це безпека особи. Оскільки нині існують карантинні обмеження, які наша держава була змушена впровадити через коронавірусну інфекцію, що була викликана вірусом SARS-CoV-2, сучасна діяльність суду була

призупинена. Проте інформаційно-телекомунікаційні технології надають можливість проводити судові засідання онлайн;

– по-третє, це мобільність роботи з документами. Особи мають швидкий доступ до матеріалів справи у будь-який зручний для них час;

– по-четверте, це відкритість та доступність судочинства. Відправити та переглянути документи може будь-яка особа, яка є учасником процесу. Задля перегляду документації особі потрібно пройти ідентифікацію в системі та підтвердити вхід електронним підписом.

Щодо основних елементів внутрішньої структури Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи, то до них слід віднести: загальну підсистему, підсистему електронного діловодства, контакт-центр, підсистему захисту інформації, а також управління фінансово-господарськими процесами. Зупинимося на кожній підсистемі більш детально.

Загальна підсистема складається з шести модулів, таких як: електронний кабінет, який містить інформацію щодо дати, місця, часу розгляду справ; «Автоматизована взаємодія з іншими автоматизованими системами» передбачає взаємодію між судами та іншими органами по обміну електронними документами всередині системи; «Офіційний веб-портал «Судова влада України», в якому міститься актуальна довідкова інформація щодо діяльності органів судової влади; «Єдиний державний реєстр виконавчих документів» спрямований на пошук виконавчих документів; «Відкриті набори даних»; «Єдиний державний реєстр судових рішень» передбачає пошук судових рішень у системі. Щодо підсистеми захисту інформації, то метою її діяльності є захист усієї інформації, що існує в системі задля унеможливлення використання її у злочинних намірах. Наступною підсистемою є підсистема електронного діловодства, яка складається з п'яти модулів, серед яких: «Електронний архів», у якому міститься все нагромадження інформації у справах, які існують у електронній базі; «Автоматизований розподіл», який передбачає автоматизований розподіл справ між суддями; «Електронне діловодство», що забезпечує автоматизацію процесуального діловодства в судах та інших органах; «Електронний суд», який передбачає можливість сплати судового збору онлайн, а також відправку документів у електронному варіанті; «Судова статистика» містить усі статистичні звіти для доступу громадян. Підсистема контакт-центру передбачає консультацію користувачів системи та надання їм технічної підтримки задля зручності користування.

Останньою у структурі Єдиної судової інформаційно-телекомунікативної системи є підсистема управління фінансово-господарськими процесами, до якої входять такі модулі, як: «Управління фінансово-господарською діяльністю», що передбачає автоматизацію процесів із питань управління фінансово-господарською діяльністю суду; «Управління персоналом, фінансовим та бухгалтерським обліком».

Результати проведення порівняльного аналізу впровадження та здійснення електронного судочинства зарубіжними країнами наведено у таблиці 1.

Україна знаходиться на новітньому для нас етапі – етапі «діджиталізації», який зумовлений переходом усього населення країни та світу до акумулювання всієї важливої інформації в мобільний телефон. Досить важко уявити людину, яка в час інформаційно-телекомунікаційних технологій може вийти з помешкання без телефону. Саме це спонукало вітчизняного законодавця до прогресивних змін, зокрема, ідеї створення «суду у смартфоні».

Президент України на Всеукраїнському форумі «Україна 30. Розвиток правосуддя» [9] зазначив, що прагне по аналогії з державними послугами перенести здійснення правосуддя у мобільний пристрій, що, на його думку, могло би спростити життя українцям. Адже діджиталізація суду

Порівняльний аналіз впровадження та здійснення електронного судочинства зарубіжними країнами

Країни	Особливості впровадження та здійснення електронного судочинства
Україна	<p>В Україні діяльність електронного судочинства почалася ще з 2013 року, коли запрацював «Електронний суд». Ця система дає змогу здійснювати обмін електронними документами між судом і учасниками судового процесу. Ця система дає змогу спростити взаємодію між учасниками судового процесу шляхом подання електронних документів.</p> <p>Створення електронного судочинства відбувалося в три етапи: початком вітчизняного судочинства потрібно вважати 2017 рік, коли було прийнято Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» [2], у якому зазначалося, що «у судах функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система» [2].</p> <p>Наступним кроком у розвитку електронного судочинства стало введення в тестовому режимі підсистеми «Електронний суд» у місцевих та апеляційних судах на підставі Наказу Державної судової адміністрації від 22 грудня 2018 року № 628 [3]. Останнім, заключним етапом стало повідомлення Державної судової адміністрацією України про відкликання раніше опублікованого оголошення щодо формування та функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи.</p> <p>Основними елементами внутрішньої структури Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи є: загальна підсистема, підсистема електронного діловодства, контакт-центр, підсистема захисту інформації, а також управління фінансово-господарськими процесами.</p> <p>Основними недоліками Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи є: спосіб ознайомлення учасників процесу з матеріалами відповідної електронної справи; не встановлено те, як суд може поставити на електронному документі позначку про відповідність його оригіналу, а також чітко не встановлено можливість перевірки наявності чи відсутності аналогічної справи з таким самими сторонами та з таких самих підстав. У результаті проведеного дослідження авторами систематизовано прогалини електронного судочинства у цивільному процесу на підставі зауважень суддів, які працюють в апараті [4].</p>
Канада	<p>Канадські суди мають декілька систем подання електронних документів, кожна з яких має низку особливостей. У Канаді кожен суд у межах юрисдикції визначає самостійно вимоги щодо подання документів в електронному вигляді. Незвичним є те, що канадський законодавець надав можливість судам самостійно впроваджувати вимоги щодо подання документів, які можуть подаватися до суду в різному форматі та навіть у різний спосіб.</p> <p>Про електронне судочинство в Канаді зазначається у Національному типовому практичному керівництві для використання технологій у цивільних процесах (National Model Practice Direction for the Use of Technology in Civil Litigation) [5]. Судовий процес в електронному форматі зазначається в додатку «D» як «слухання, в якому докази надаються і зберігаються в електронному форматі». Суд може за заявою однієї зі сторін постановити, що судовий розгляд необхідно проводити в електронному форматі. У даному випадку всі судові документи повинні бути обов'язково переведені в електронний формат. Якщо суд вирішує про необхідність проведення засідання в електронному форматі, то сторони мають за 60 днів до засідання викласти свої міркування про те, як краще провести судові засідання та які технології для цього потрібні. Зазвичай судові засідання проводяться у форматі відеоконференції.</p>
Сполучені Штати Америки	<p>Електронне судочинство у Сполучених Штатах Америки бере початок із 1974 року, коли було запроваджено Акт про пришвидшений розгляд справи судом (Speedy Trial Act). До 1981 року комплекс програм було доповнено модулями обліку матеріальних засобів суду, а також реєстрації та обліку відпусток персоналу. У 1995–1996 роках було впроваджено систему електронного судочинства Case Management/Electronic Case Files (CM/ECF) [6], яка була замінена системою нового формату NextGen.</p> <p>У 2003 році система Case Management/Electronic Case Files (CM/ECF) [6] працювала у 61 суді у справах про банкрутство та 13 окружних судах.</p> <p>Проблемою цієї системи є те, що бази різних судів працювали окремо, тобто не було єдиної системи, яка б містила всі справи в одному місці. Проте останнім часом цю проблему приборали, зробивши єдину базу з усіма справами. Користування системою Case Management/Electronic Case Files (CM/ECF) [6] є безоплатним.</p> <p>Цікавим є те, що сторони мають право на ознайомлення з документами, які подала інша сторона. Проте користування цими документами є обмеженим у часі, і якщо особа не зберегла собі їх на власній ПК, то далі ознайомлення з ними можливе лише на платній основі. Документи до вищезазначеної системи подаються виключно в PDF-форматі.</p>
Німеччина	<p>Подання електронних доказів у Німеччині почалося з 2001 року. Саме подання не потребувало особливих навичок і передбачалося звичайним надсиланням листа в електронному форматі на скриньку суду DocumentBeam (www.gerichtsbriefkasten.de). К.Л. Брановицький [7] зазначає, що паралельно було додано до Цивільного процесуального кодексу норми, які передбачали здійснення у Німеччині електронного судочинства. Ці норми вступили в силу у 2001–2002 роках. Починаючи з 2005 року починає діяти закон «Про використання електронних форм комунікації в судочинстві» (Justizmodernisierungsgesetz), що врегулював питання документообігу між учасниками судового процесу. Запровадженням інформаційних технологій у судочинство Німеччини з 2012 року займається Рада E-Justice. Вона відповідає за електронне судочинство. Основною проблемою електронного судочинства Німеччини є неможливість відправки обов'язкових заяв судам в електронному форматі.</p>
Польща	<p>Електронне судочинство в Польщі почалося в 2009 році, коли було внесено відповідні зміни до Цивільного процесуального кодексу Польщі, яке запрацювало у 2010 році. Подання документів здійснюється в електронному форматі шляхом подання документів на електронну адресу суду. Місцем знаходження цього суду є місто Люблін. Компетенцією цього суду є грошові претензії громадян.</p> <p>Подання позову до електронного суду є альтернативною традиційному поданню. Недоопрацюванням, на нашу думку, є подання заяви. Оскільки суд розглядає справу у вигляді телеінформаційної системи, а документи подаються через пошту, доречним було створити єдину базу, в якій би проходило судові засідання та на яку б надсилалися відповідні документи.</p> <p>Щодо апарату електронного суду Польщі, то до нього входить 8 суддів, 62 референдарі, а також 5 асистентів суддів.</p>

Джерело: систематизовано авторами на основі [8]

могла б мінімізувати корупційний складник правосуддя, побороти можливість зловживання власними повноваженнями, а також прискорити судовий процес. Як зазначають автори [10], перенесення суду в електронний формат сприятиме швидшому розгляду справ та економії судових витрат. Проте варто звернути увагу, що в Україні вже функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, складовим елементом якої є платформа «Електронний суд». Постає єдине питання: «Чи є необхідність створення ще одного додатку, який потребуватиме немалих затрат грошових коштів, а також програмного забезпечення?». На це питання нині ніхто не може дати точної відповіді. Державна судова адміністрація України не має чіткої відповіді на те, що потрібно державі більше: доопрацювання системи, яка вже функціонує в Україні з 2018 року, чи створення нової.

Аналізуючи статистичні данні щодо підсистеми «Електронний суд», можемо сказати, що ця система досить активно використовується в сучасності. За останні півроку відвідуваність «Електронного суду» сягала від 80 000 до 110 000 візитів на один місяць. Виходячи із цих статистичних даних, можемо сказати, що «Електронний суд» є досить корисною ідеєю на шляху до покращення життя громадян країни. Проте ця система потребує немалої кількості доопрацювань, на які, на нашу думку, слід звернути увагу: по-перше, не всі суди підключені до системи «Електронний суд», по-друге, через недоопрацьованість правового регулювання електронного суду не всі вітчизняні судді однаково довіряють та сприймають його, по-третє, існують проблеми в організації технічного забезпечення. Також, як зазначають автори [4], в системі «Електронний суд» не в повному обсязі реалізовано можливість перевірки електронного підпису в тому обсязі та порядку, який визначає Закон України «Про електронні довірчі послуги» [11]. Щодо корупційної складової частини здійснення правосуддя в Україні, то, на нашу думку,

електронне судочинство зможе лише частково припинити її. Аргументувати це можемо таким: навіть якщо суд буде здійснюватися в електронному форматі на створених для цього серверах, є ризик хакерських атак, які будуть впливати на здійснення правосуддя. Задля уникнення цього потрібна досить сильна система протидії цим злочинним діям, адже це дасть можливість унеможливлення впливу сторонніх осіб на хід судового процесу.

Висновки. Отже, аналізуючи вищезазначене, можемо сказати, що запровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи у вітчизняне законодавство є безперечно позитивним аспектом, адже вона дає можливість покращити вітчизняне судочинство та наблизити його до європейських норм та стандартів. Ця система дає змогу спростити комунікацію між різними судами та іншими учасниками судового процесу шляхом здійснення судового засідання онлайн. Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система має досить розгалужену внутрішню побудову, яка складається з багатьох підсистем, які в свою чергу поділяються на модулі. На нашу думку, створення ще одного додатку для здійснення правосуддя на електронних носіях є не зовсім доречним, адже в Україні вже функціонує Єдина судова інформаційно-телекомунікаційна система, складовим елементом якої є платформа «Електронний суд». Створення нової платформи буде потребувати немалих затрат грошових коштів, а також програмного забезпечення. На нашу думку, більш доречно було б розвивати підсистему «Електронний суд», яка вже функціонує та користується попитом, адже кількість осіб, що її використовують, кожен місяць є досить немалою. Доопрацювання програмного забезпечення та інших проблем, які існують нині під час функціонування підсистеми «Електронний суд», дало б можливість покращити здійснення правосуддя шляхом перенесення його в мобільні пристрої.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дяченко С.В., Лопушанська К.С. Нормативно-правове забезпечення електронного правосуддя в цивільному процесі. Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Актуальні проблеми приватного права». Ірпінь, 2019. С. 117–119.
2. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України № 2597-VIII від 18.10.2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення 01.04.2021 р.).
3. Про проведення тестування підсистеми «Електронний суд» у місцевих та апеляційних судах. Наказ Державної судової адміністрації від 22 грудня 2018 р. № 628 / ВР України. 2018. URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/media/628_18.pdf (дата звернення 01.04.2021 р.).
4. Дяченко С.В., Лопушанська К.С. Основні аспекти функціонування електронного правосуддя у цивільному судочинстві. *Соціологія права*. Випуск 3 (30), 2019. С. 12–15.
5. National Model Practice Direction for the Use of Technology in Civil Litigation. URL: [http://www.cjc-ccm.gc.ca/cmslib/general/JTAC%20National%20Model%20Practice\(1\).pdf](http://www.cjc-ccm.gc.ca/cmslib/general/JTAC%20National%20Model%20Practice(1).pdf) (дата звернення 01.04.2021 р.).
6. Electronic Filing (CM/ECF). Верховний Суд США. URL: <http://www.uscourts.gov/courtrecords/electronic-filing-cmecf> (дата звернення 01.04.2021 р.).
7. Брановицкий К.Л. Информационные технологии в гражданском процессе Германии (сравнительно-правовой анализ) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.15. Екатеринбург, 2009. С. 7.
8. Голубева Н.Ю. Електронне судочинство: міжнародний досвід : монографія [Електронне видання]. Одеса : Фенікс, 2020. 204 с.
9. Укрінформ: Мультимедійна платформа іномовлення України. URL : <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3200998-forum-ukraina-30-rozvitok-pravosudda-den-tretij.html> (дата звернення 01.04.2021 р.).
10. Цісар Г.І., Дяченко С.В. Реалізація принципу верховенства права через призму електронного судочинства: теоретичні та практичні підходи. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 6. Том 1.2018. С. 111–114.
11. Про електронні довірчі послуги: Закон України №2155-VIII від 13.02.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text> (дата звернення 01.04.2021 р.).